

УДК 328.161.2.005

Пояркова Т. К.

**КРИЗОВИЙ СИНДРОМ МОДЕРНІЗАЦІЇ:
ОСНОВНІ ПАРАМЕТРИ ДОСЛІДЖЕННЯ**

У статті обґрунтовується необхідність оновлення змісту поняття «кризовий синдром модернізації». Пропонується набір мінімальних параметрів для аналізу кризових феноменів, що водночас стали причиною та наслідком модернізації.

Ключові слова: модернізація, політична криза, кризовий синдром модернізації.

Пояркова Т. К. Кризисный синдром модернизации: основные параметры исследования

В статье обосновывается необходимость обновления содержания понятия «кризисный синдром модернизации». Предлагается набор минимальных параметров для анализа кризисных феноменов, которые одновременно стали причиной и результатом модернизации.

Ключевые слов: модернизация, политический кризис, кризисный синдром модернизации.

Poyarkova T. K. Crisis syndrome of modernization: the main parameters of research

In this article the necessity of renewal of the notion “crisis syndrome of modernization” is substantiated. The author proposes the set of minimal parameters for the analysis of crisis phenomena, which became the reason and the result of modernization at the same time.

Key words: modernization, political crisis, crisis syndrome of modernization.

Постановка проблеми. У сучасній політичній науці поняття «модернізація» все більше отримує «статус безкінечного процесу засвоєння нового на базі існуючого, який втілюється у стратегії виживання політичної еліти» [9, с. 21]. Змінюється і визначення «політичної кризи», яка надалі частіше розглядається не тільки як точка зламу політичної системи, а й тривалий процес накопичення дисфункціональностей з певними піками загострення, що надають можливості переформатування політичної системи [5].

Відтак постає питання про трансформацію похідних понять, наприклад, таких, як «кризовий синдром модернізації» (надалі КСМ). Дійсно, це поняття, введене в рамках модернізаційної теорії в 70-х рр., відображає уявлення про лінійність та подібність модернізаційних процесів та фіксує наслідки модернізації як послідовну множину криз: проникнення, участі, ідентичності, легітимності та розподілу [10]. Проте від самого народження за рамками цього поняття залишалося те, що модернізація завжди сама може бути реакцією на кризові виклики.

Все це актуалізує спроби виокремити такі параметри політичної системи, які дозволили б виявити причини політичних криз «до» та «після» модернізації, а, отже, проаналізувати кризовий процес у динаміці трансформаційних змін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що найчастіше кризи модернізаційного процесу пов'язуються з: 1) природою капіталізму, розвиток якого вимагає засвоєння нового простору, та різницею їх виникнення та розгортання у центрі, периферії та напівпериферії капіталістичного світу [13]; 2) внутрішніми особливостями політичної системи (типом режиму; традицією подолання кризових станів; діями еліти відносно модернізації тощо) [14]; 3) впливом зовнішнього середовища [3]. На нашу думку, найбільш перспективним є підхід до КСМ як до поєднання кризових явищ, що спричиняють необхідність модернізації системи та самі призводять до нових криз [2].

Метою статті є обґрунтування таких параметрів КСМ, які надали б динамічного виміру модернізаційній трансформації з максимальним урахуванням особливостей політичної системи, що трансформуються.

Основні результати дослідження вказують на те, що спроба представити модернізацію у вигляді кризового процесу з певними закономірностями та етапами розгортання була здійснена ще у 1973 р. (збірка під редакцією Г. Алмонда, С. Фленегана і Р. Мундта «Криза, вибір і зміна. Історичні дослідження політичного розвитку») [11].

У цій роботі Г. Алмонд вказує на необхідність досліджувати кризові явища в часово-просторовому вимірі, що надало б можливості врахувати особливості переходу від одного стану системи до іншого та дії суб'єктів політичного процесу, а також відійти від одномірності розуміння криз [11, с. 1–41].

За С. Фленаганом, успішність модернізації залежить від тривалості політичної кризи [11, с. 43–102]. На першому етапі політична система ще має ресурс долати проблеми, генеруючи більш-менш раціональні рішення. Другий етап характеризується змінами ендогенних та екзогенних параметрів системи, де внутрішні зміни визначаються діями управлінської системи, рішеннями окремих політиків та громадян, очікуваннями суспільства, а зовнішні зміни – міжнародними подіями, економікою, екологією та енергетикою. Третій етап кризи розгортається у випадку відсутності пропозиції адекватного рішення, коли відбувається збільшення соціальної активності, що спричиняє асиметрію між вимогами та здатністю політичної системи надати відповідь.

Четверта фаза характеризувалася утворенням нових зв'язків між соціумом та владою. У позитивному варіанті вбачалися структурні перетворення: перерозподіл ресурсів та перезасвоєння середовища новими акторами, у негативному – творення нової політичної системи.

На жаль, розвиток цих ідей найбільш повно реалізувався в рамках економічної науки. Наприклад, у колективній праці «Анатомія криз» (А. Арманд, Д. Люрі, В. Жеріхін) було запропоновано системне дослідження криз економічної системи. Поява криз системи авторами пов'язувалася з: 1) відносинами системи з навколишнім середовищем (природою); 2) динамікою ресурсної бази; 3) рішеннями, які приймалися суб'єктами економічного процесу [1].

У цій роботі кризовий процес подавався як траєкторія, перехід на яку означає для системи підпорядкування певним закономірностям. Так, якщо на перших етапах платою за перехід до рівноважного стану стає тимчасове зниження темпів росту споживання, то в подальшому – все більш масштабні та тривалі скорочення обсягів.

Також було виокремлено деякі кризові сценарії: 1) кризи зі сприятливим прогнозом, коли відбувається відновлення рівноваги ресурсовикористання та споживання, хоча можливе їх тимчасове скорочення; 2) кризи з несприятливим сценарієм, коли відбувається відновлення рівноваги з урахуванням зменшення обсягів ресурсовикористання та споживання.

Іншими словами, важливим для опису кризового процесу стає фактор ресурсної бази. Виснаження ресурсів постійно штовхає систему «суспільство-природа» до відновлення рівноваги. Було визначено і закономірність зв'язку між кризами та ресурсною базою: чим менший запас ресурсів, тим менш глибока та ризикова криза формується на їх основі. І навпаки: чим краще забезпечена система ресурсами, тим інтенсивніше та триваліше відбувається їх виснаження. Низькі запаси ресурсів слугують стабілізуючим фактором, що утримує кризову траєкторію у близькості до рівноважного шляху.

Подібний підхід відносно політичних криз не отримав поширення, проте окремі спроби визначити ресурсну базу політичної системи та пов'язати її надлишковість або виснаженість із політичною кризовістю здійснювалися. Наприклад, А. Назаретян визнає залежність політичних криз від демографічного ресурсу [4].

У випадку вичерпування цього резерву постає проблема відповіді на кризу: або спрощення, руйнація, наближення до рівноваги, або – ускладнення, добудова та ще більша нерівноважність.

Водночас А. Назаретян вказує на фактор «технологічного потенціалу», який де-факто також є ресурсом політичної системи. Його зростання забезпечує зовнішню стійкість соціуму, але водночас збільшує чутливість до внутрішніх коливань. Виокремлення стійких систем, все більш далеких від рівноваги із зовнішнім середовищем, забезпечувалось за

рахунок ускладнення внутрішніх структур, а також утворення динамічних інформаційних моделей, здатних до адаптації та сприятливих до управління.

Наведені приклади теоретичних пропозицій щодо пояснення кризових модернізаційних феноменів окреслюють проблемне коло, звичайне для гуманітарних наук: чим більше емпіричних даних, тим складніше застосувати метод узагальнення. На нашу думку, в цій ситуації доречно звернутися до фундаментальних принципів точних наук, де опис сильно ідеалізованих об'єктів здатний пояснити закономірності існування реально існуючих об'єктів і відтак визначити мінімально достатні параметри для аналізу причин криз політичної системи, що модернізується.

З огляду на викладене найбільш логічним видається визначення ресурсів політичної системи, надлишок або виснаження яких і виступає «спусковим гачком» модернізації. Дійсно, часто при дослідженні трансформаційних процесів вказують на необхідність надлишковості ресурсів як запоруку швидкого вирішення поставлених перед системою завдань, де надлишковість не створює необхідність пошуку нового алгоритму існування системи [6, с. 27].

Втім, не можна заперечувати того, що фактор ресурсів є змінним і може наповнюватися різними взаємопов'язаними компонентами. У доіндустріальні часи політичним ресурсом був контроль над землею, де землеволодіння створювало підстави для визначення соціального статусу. Індустріальна епоха засновувалася на контролі праці, який забезпечувався власністю на засоби виробництва, де приналежність до статусної еліти визначалася розміром власності. Постіндустріальна епоха засновується на інформаційних ресурсах, які дозволяють маніпулювати суспільною думкою та створюють статусні підстави через контроль над комунікаційними каналами, фінансовими потоками.

Все більшої ваги набуває уявлення про час як основну умову кризовості та засіб модернізування. Дійсно, технологічні переваги дарують можливість прискорювати суспільні процеси, перезасвоювати політичний простір, але водночас і створюють поле для виникнення кризових явищ через десинхронізацію часових та просторових змін та функціональних можливостей структур системи [8].

На наше переконання, такий стан вказує на те, що ресурсами політичної системи є все цінне для виживання системи, і матеріальність або нематеріальність ресурсів не має принципового значення. А це означає, що ресурсна база може слугувати тільки додатковим параметром для опису криз модернізації, оскільки суспільство можна умовно поділити на ресурсоутримувачів (правлячий клас, еліта) та непривілейовану більшість населення, відчужену від розпорядження ресурсами. Перші обмінюють доступ до контрольованих ними ресурсів на результати праці інших та їх лояльність, покірність. Ресурсами в таких координатах є все, що може слугувати підставами для влади.

Функціональність еліти напряму залежить від зв'язків між представниками владного прошарку. Відсутність єдиного погляду на проблему внаслідок «міжвидової боротьби» ставить суспільство перед вибором між конкуруючими поглядами або воно взагалі залишається без орієнтирів. Політична система стає «сліпою» і лише відтворюється за інерцією, що у випадку зовнішніх загроз може стати фатальним.

Таким чином, до першого параметру віднесемо єдність правлячої еліти, критеріями якої стануть: 1) наявність осіб та груп-претендентів на владу, зацікавлених в оновленні політичної системи; 2) існування привілейованого соціального прошарку – бази стабільності для наявного стану політичної системи.

Другим параметром стане зв'язність соціуму, де ключовою є здатність до спільної мобілізації різних прошарків (з її латентним виміром – очікуваннями) та наявність соціальних верств-генераторів ідей системних змін. У цьому контексті фактор непроникненості еліти означає, що цей прошарок дистанціюється від проблем, соціуму, влади і маскує неспроможність видавати дієвий результат. Наприклад, вибірковість дій судової гілки влади, яка обслуговує лише правлячі кола, впливає на одночасні зрушення в

ідентифікаціях інших соціальних прошарках (зміни в уявленнях про статус), що, у свою чергу, змінює передбачуваність системи, сприяє перекриттю соціальних ліфтів, а отже, зменшує адекватність уявлень політичної еліти про соціальні проблеми. Відтак стає зрозумілим, чому вторинні (похідні) процеси починають визначати життя політичної системи (тобто керувати первинними процесами).

Виникає замкнене коло: існування життєздатної системи потребує адекватної оцінки того, що відбувається, але немає суб'єктів, здатних її здійснити. Основна загроза проявляється у втраті здатності розуміти те, що відбувається, як приймати рішення-втілення спільних інтересів. На соціальному рівні це буде виявлятися у втраті мети існування та уявлення про спільність як цінність.

Третій параметр – наявність інфраструктурних каналів між соціумом та владою (комунікацій та шляхів інкорпорування членів суспільства до провладних прошарків). Важливою є їх спрямованість – від політичної еліти до соціуму і навпаки. Перевантаження інформаційного потоку призводить до інфраструктурного перегріву і означає втрату керованості політичної системи. Всі проблеми у цьому випадку зводяться до неадекватності реакції на ситуацію: 1) від замовчування до неспроможності побачити загрозу (функціональна сліпота як крайній ступінь ураження політичної системи); 2) занадто активні реакції (де надмірність свідчить про брак керованості системою); 3) реагування на хибні сигнали (видавання бажаного за дійсне).

У випадку порушення потрібно враховувати те, чим заповнюються ці інфраструктурні розриви. Часто заміниками стає: 1) криміналізація – творення каналів існування, не підзвітних державі); 2) формування «приватних» соціальних структур, що перетворюються на заміники держави; 3) збільшення впливовості бюрократії та чиновництва; 4) поява соціальних структур на кшталт «кланів» або «сімей», що перебирають на себе відповідальність за різні сфери людської діяльності; 5) виникнення «паралельного, тіньового соціуму» [7, с. 240].

Четвертий параметр – навколишнє геополітичне середовище, яке охоплює геополітичні інтереси інших політичних систем, що можуть прискорювати або гальмувати процеси оновлення виходячи з власних стратегічних завдань. Засоби впливу надзвичайно широкі: від творення привабливих образів сучасного у вигляді технологічних, культурних, статусних орієнтирів для наслідування – до військової загрози.

Введення у дослідження цього параметру відкриває варіативність стосунків політичної системи та навколишнього середовища. Так, чим більші можливості політичної системи обробляти вхідні дані, тим більше імпульсів вона сприймає від навколишнього середовища, тим більш адекватною може бути відповідь політичної системи. Водночас будь-яка система обмежує вхідні канали отримання імпульсів заради продовження життя системи. Але якщо прохідна здатність вхідних каналів стає меншою за критичну, система неминуче деградує через нездатність побачити проблему і вчасно знайти відповідь.

У заданих координатах можливим стає і окреслення криз-наслідків модернізаційного процесу.

По-перше, модернізація може стати причиною «зависання» політичної системи, яке буде характеризуватися: 1) капсулюванням еліти; 2) відсутністю інфраструктурних каналів між різними прошарками; 3) загальною дезорієнтацією соціуму. Це – випадок пристосування через виключення внутрішнього часу, коли система виходить із кризового стану за рахунок перенесення проблем у часі і просторі. Ціною стає чітка ієрархічність, непрозорість соціальних зв'язків, відчуженість політичної еліти.

По-друге, модернізаційні трансформації можуть призвести до переходу політичної системи на більш низький рівень організації. Спрощення може бути первинним та вторинним. Первинне спрощення – це шанс, руйнуючи надлишкову структурність, вивільнити енергію на пошук інноваційних рішень, навкруги яких і буде вибудовуватися нова реальність, нові змісти [7, с. 209].

Всупереч цьому, вторинне спрощення передбачає деградацію «форми» при збереженні «змісту». Втрати системних змістів при цьому не відбувається, нова зв'язність, новий функціональний порядок формують «паралельність» – штучну другу реальність.

Не можна оминати й те, що модернізація здатна спричинити кризогенне збільшення впливовості геополітичного середовища на політичну систему. Причому чим більше навколишнє середовище контролює політичну систему, тим менше залишається шансів на вихід за позитивними сценаріями.

Політичні кризи можуть бути спровоковані й тим, що вирішення кризових питань модернізацією є ефективним лише на перших етапах. Надалі, якщо не вдається оновити систему, кризові прояви, які викликали необхідність модернізації, поєднуються з кризовими постмодернізаційними феноменами, і система опиняється у набагато важчому стані, ніж знаходилася до цього.

На основі викладеного вважаємо за потрібне ввести ще один додатковий параметр моделі КСМ: системну пам'ять узагальненого досвіду модернізаційних перетворень – модернізаційну матрицю, яка пояснює повернення попередніх стереотипів оновлення системи навіть якщо вони спричинили демонтаж системи.

Висновки. Зрозуміло, що запропонований підхід до КСМ не є досконалим і потребує не тільки теоретичного уточнення, а й перевірки через практичне використання. Але, на нашу думку, безумовним його плюсом є можливість відокремлення алгоритму модернізації кожної окремої країни як шляху подолання політичних криз, що стали її причиною, від політичних криз-наслідків модернізації.

Список використаних джерел і літератури

1. Анатомия кризисов / [Арманд А. Д., Люри Д. И., Жерихин В. В. и др.]. – М. : Наука, 1999. – 238 с.
2. Кеннеди П. Вступая в двадцать первый век : монография / Пол Кеннеди ; [пер. с англ. А. Борисовой]. – М. : Весь Мир, 1997. – 480 с.
3. Кляйн Н. Доктрина шока / Наоми Кляйн ; [пер. с англ. М. Завалова]. – М. : Добрая книга, 2009. – 656 с.
4. Назаретян А. П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории (Синергетика – психология – прогнозирование) / А. П. Назаретян. – М. : Мир, 2004. – 368 с.].
5. Пантин В. И. Философия исторического прогнозирования: Ритмы истории и перспективы мирового развития в первой половине XXI века / В. И. Пантин, В. В. Лапкин. – Дубна : ООО «Феникс+», 2006. – 448 с.
6. Расторгуев С. П. Философия информационной войны / С. П. Расторгуев. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2003. – 496 с.
7. Столяров А. Освобожденный Эдем / Андрей Столяров. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ; СПб. : Terra Fantastica, 2008. – 414 с.
8. Тоффлер Э. Революционное богатство / Элвин Тоффлер, Хейди Тоффлер. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА : ПРОФИЗДАТ, 2008. – 569 с.
9. Хэ Ч. Развитие теории и цивилизационный процесс. Теоретические проблемы партнерства цивилизаций / Чуаньци Хэ // Партнерство цивилизаций. – 2012. – № 1. – С. 20–40.
10. Crises and Sequences in Political Development / Ed. By L. Binder. Et al. – Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1971. – 326 p.
11. Crisis, Choice, and Change: Historical Studies of Political Development / Ed. by G.A. Almond, S. Flanagan and R. Mundt. – Boston Little, Brown & Co, 1973. – 709 p.
12. Diamond L. Is the Third Wave Over? / Larry Diamond // Journal of Democracy. – 1996. – Vol. 1 – № 3. – P. 20–37.
13. Harvey D. The New Imperialism / David Harvey. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – 252 p.